

Сергій КОЛОМОЄЦЬ, Інна ВІДБОРЕНКО

ПРИНЦИПИ ВІЛЬНОГО ВИХОВАННЯ В КОНТЕКСТІ ПЕДАГОГІЧНИХ ІДЕЙ В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО

Анотація. У статті висвітлено принципи педагогічної спадщини В.О. Сухомлинського через призму ідей вільного виховання як одного з напрямів становлення дитячої особистості в дусі гуманізму та гуманістичного світосприйняття.

Здійснено спробу розглянути внесок В.О. Сухомлинського в розвиток вільного виховання шляхом формування дитиноцентричної педагогічної моделі, становлення усвідомленого прагнення вихованця до процесу навчання та виховання, відмови від авторитарних методів впливу на дитячу особистість. Проаналізовано питання перегляду оцінки ідей вільного виховання, можливостей їх використання на сучасному етапі.

Ключові слова: В.О. Сухомлинський, вільне виховання, Ж.-Ж. Руссо, Л.М. Толстой, виховання, усвідомлення необхідності навчання, сприятливі умови, навчально-виховний процес, внутрішня свобода.

В умовах нестабільної ситуації у світі, російсько-української війни, активної апробації нових технологій та безперервної боротьби з викликами глобалізації трансформація освіти є важливим завданням для України. Сьогодні постає необхідність розвивати та впроваджувати цифрові технології, урахувати індивідуальні потреби та здібності кожного учня, адаптувати навчання до конкретного учня, що вимагає зміни підходів до викладання та організації освітнього процесу в цілому.

Нова українська школа, запроваджена у 2018 році, є однією зі спроб відповіді на виклики часу. Змінюються не лише критерії оцінювання учнівських знань, умінь та навичок – кардинальних змін зазнають самі принципи роботи педагогів, засоби та методи навчання, змінюється загальна спрямованість діяльності всієї освітньої системи України. Одним з ключових її завдань тепер є виховання вільної, демократичної, творчої особистості, справжнього члена суспільства, вихованого на принципах гуманізму, толерантності та ще низки інших загальнолюдських цінностей співіснування.

На хвилі цих реформувань та

перетворень серед певної частини освітян набула поширення ідея стосовно недоцільності використання творчих надбань педагогіки радянського періоду. Мотивуючи подібні ідеї тією обставиною, що Радянський (Советський) Союз був державою недемократичною, тоталітарною і сама педагогіка розвивалася в суспільстві, яке формувалося та існувало на засадах тоталітаризму, вони пропонують відкинути все те, що було створено радянськими педагогами. Фундаторами «тоталітарної педагогіки» проголошують таких педагогів, як А.С. Макаренко, В.О. Сухомлинський та багато їх наступників та послідовників.

Останнім часом стосовно В.О. Сухомлинського розпочалися досить таки активні спроби зобразити його творчу спадщину морально і практично застарілою, неефективною в умовах нашого сьогодення. Тим самим В.О. Сухомлинському неначе ставлять за провину надуману «тимчасовість», «недовговічність» його педагогічних ідей.

Головною метою запропонованої статті автори вважають визначення і характеристику принципів вільного виховання, закладених у педагогічних ідеях В.О. Сухомлинського.

Спробуємо довести те, що педагогічні ідеї В.О. Сухомлинського ґрунтуються на принципах вільного виховання, яке є прямою протилежністю вихованню авторитарному.

Отже, проаналізуємо (наскільки це можливо у такому короткому за своїм обсягом дослідженні) співвідношення класичного, енциклопедичного трактування ідеї вільного виховання і основних принципів педагогічної системи В.О. Сухомлинського.

Вільне виховання, за визначенням «Педагогічної енциклопедії», це – ... вільний, не затиснутий ніякими обмеженнями розвиток сил і здібностей кожної дитини, повне розкриття індивідуума. ... Необхідно зазначити, що європейські та американські педагоги, які були прихильниками течії вільного виховання ..., практично притримувалися точки зору Жана-Жака Руссо, котрий вважав, що вихователь практично має керувати дитиною, але вихованець не повинен про це навіть підозрювати. Тож можна стверджувати, що **вільне виховання – це, насамперед, надання вихованцю можливості вільно, без зайвого тиску (і тим більше без застосування авторитаризму) з боку педагога формувати власні переконання та життєві принципи.** Безумовно, що формування подібних переконань та принципів виховання в дусі демократизму є одним з найважливіших завдань сучасної вітчизняної педагогіки. На нашу думку, реалізація цього завдання належить більше до площини понять методики, ніж педагогіки, тобто суто виховання. **Вільне виховання – це певний підбір засобів та методів виховання і навчання особистості.** Те, що за допомогою цих засобів і методів можна сформувати у вихованця почуття потягу до свободи та демократичних засад співіснування, цілком імовірно, але **першочерговим завданням вільного виховання є вироблення в індивіда потягу та звички до самовиховання.**

Підтвердження своєму переконанню автори знаходять у чисельних працях класиків педагогічної науки (Ж.-Ж. Руссо, Г.С. Сковорода, І.Г. Песталоцці та інші), у значній кількості методичних розробок та досліджень сучасних педагогів. І одним з тих, хто зробив вагомий вклад у справу подальшого становлення та розвитку ідеї вільного виховання, був саме наш видатний земляк-педагог Василь Олександрович Сухомлинський.

В.О. Сухомлинський присвятив низку своїх праць різноманітним аспектам виховання

(вихованню патріотичному, розумовому, моральному, трудовому, фізичному тощо), але при цьому не виокремлював такий аспект, як виховання вільне. Більше того, вивчаючи відомі усім «Сто порад вчителю» В.О. Сухомлинського, у пораді третій «Як запобігти виснаженню нервових сил у процесі повсякденної діяльності», ми зустрічаємо такий вислів Василя Олександровича: «Це не проповідь нехлюйства й «вільного виховання» [6, с. 430]. Але перш ніж робити висновок про те, що В.О. Сухомлинський ставив вільне виховання в один ряд з нехлюйством, слід урахувати ту обставину, що він виділив термін «вільне виховання» лапками. У процесі більш детального вивчення педагогічної спадщини В.О. Сухомлинського можна переконатися, що подібне виокремлення, у контексті згаданого вище речення, є неприхованою іронією над ідеями окремих «апологетів» ідеї вільного виховання, які підмінили ідею виховання вільного ідеєю виховання анархічного – тобто їхня концепція передбачає майже повну (якщо й не повну) відсутність впливу вихователя на вихованця. Але ж де в такому разі виховання?

На глибоке переконання авторів цієї статті, **виховання – це цілеспрямований розвиток особистості вихованця вихователем.** На відміну від виховання, **нецілеспрямований розвиток особистості може відбуватися поза волею вихователя та вихованця.** **Нецілеспрямований розвиток особистості може здійснюватися під впливом різноманітних та внутрішніх факторів (кліматичні умови, режим освітлення, відчуття голоду, самотність, загроза довколишнього оточення тощо), але розвиток особистості, навіть психологічно-розумовий, відбувається через фізіологічні шляхи впливу.**

Виховання якраз і характеризується тим, що головним чинником впливу на особистість є психологічно-розумовий розвиток вроджених і набутих нахилів і задатків, за допомогою реалізації яких ця особистість спрямовує в собі процес вироблення і утвердження тих чи інших якостей, які формують її індивідуально-соціальну модель.

Стосовно ж принципів вільного виховання у педагогічних ідеях В.О. Сухомлинського, то ці принципи є основою, своєрідним їх підґрунтям, особливо це відчутно у тих ідеях, які стосуються методичної сфери. Практично сама його педагогіка є живим втіленням безпосередньої ідеї вільного виховання.

За результатами поглибленого вивчення

та аналізу основних педагогічних праць В.О. Сухомлинського автори цієї публікації сформулювали певні висновки. Зокрема, слід відзначити, що середосновних умов організації педагогічного процесу В.О. Сухомлинський визначав, як одну з першочергових, своєчасність його початку. Тобто, на його глибоке переконання, «... виховувати почуття тільки тоді, коли дитина вже прийшла до школи, доторкатися мені педагогові, до незайманого ні матір'ю ні батьком мармуру - пізно» [2, с. 539]. Обґрунтовуючи свою думку, В.О. Сухомлинський вказував на те, що саме в ранньому дитинстві дитина є надзвичайно сприйнятливою до впливу старших вихователів. Саме в цьому віці в неї формуються основні риси характеру, головні морально-психологічні якості як майбутнього члена суспільства, і саме в цьому віці вона є найбільш сприйнятливою до найрізноманітніших засобів педагогічного впливу. Значна кількість цих засобів та методів впливу вихователя на вихованця може дозволити педагогу уникнути застосування насильницьких дій щодо дитини. При цьому В.О. Сухомлинський вказував на те, що у випадку «запізнення» виховання, «неминуче постане проблема перевиховання». А перевиховання є вже процесом насильницької (неважливо – фізичної чи психологічної) зміни особистості. Процес подібного виправлення, який би ґрунтувався на засадах вільного виховання, є занадто тривалим і не завжди може забезпечити очікуваний результат.

Визначивши «віковий поріг» початку здійснення процесу виховання щодо дитини, В.О. Сухомлинський визначає і наступний момент щодо організації педагогічного процесу, – прищеплення вихованцю навичок до самоорганізації [5, с. 232], тобто звички до самовиховання, до самоаналізу і самооцінювання, неминучим наслідком якого стали б самокорекція, саморегулювання у певних формах суспільного вираження.

Наступною умовою щодо успішного здійснення педагогічного процесу, за В.О. Сухомлинським, є пошук засобів впливу на вихованця, які б стимулювали у нього подальший потяг до учіння, до подальшого самовдосконалення. А найважливішим стимулом до навчальної діяльності учнів В.О. Сухомлинський визнавав саме бажання вчитися [5, с. 16]. Подібного бажання з боку вихованця, на переконання В.О. Сухомлинського, педагог може досягнути лише за умови, коли він

буде «постійно розвивати в дітей позитивне почуття задоволення учінням, щоб з цього почуття виник і утвердився емоційний стан – пристрасне бажання вчитися» [5, с. 7].

В.О. Сухомлинський чітко вказував на умови повноцінного і вільного розвитку дитини (такого, що сприяє бажанню до самореалізації, а в процесі цієї самореалізації неминуче постане і необхідність самовиховання, і цю необхідність дитина буде самоусвідомлювати). Серед цих умов він визначив багате різноманітністю, приваблююче інтелектуальне життя, яскраву емоційність під час пізнання навколишнього світу, наявність і очевидність певних досягнень у роботі учня, оскільки безрезультатна праця, за визначенням В.О. Сухомлинського, є найбільшою небезпекою, яка підстерігає і учня, і вчителя [2, с. 438].

Наступною складовою створення позитивних умов щодо успішної організації педагогічного процесу, у роботі з учнями, В.О. Сухомлинський визначав відкриті, щирі, добросердечні стосунки між вихованцем та вихователем. І в цих стосунках, на думку видатного ученого, не має бути місця насильству та авторитаризму, диктату з боку педагога: «Ви лише тоді маєте право бути наставником, вихователем, коли розуміючи й серцем відчуваючи безмежне дитяче довір'я і неминучу в зв'язку з цим дитячу беззахисність, владу над дитиною будете на цьому довір'ї і цій беззахисності... На цьому довір'ї тримається прагнення дитини знаходити і знайти захист у вихователя. Дорожить, як неоціненим скарбом, цим дитячим прагненням. До того часу, поки дитина дивиться з надією на вас і вірить у вас, ви справжній вихователь, наставник, ви учитель життя, ви авторитет, живе втілення життєвої мудрості, ви друг, товариш. Пам'ятайте, що ці речі дуже тендітні, їх легко зруйнувати. Якщо ви зруйнували їх, вам як вихователіві настав кінець. Ви будете наглядцем, а не вихователем» [2, с. 639-640]. Подібне твердження В.О. Сухомлинського є можливим для охарактеризування як умов організації педагогічного процесу (зокрема і на засадах вільного виховання), так і здійснення, утілення в життя цього процесу. ***Роль педагога у процесі навчання та виховання підростаючого покоління визначається вже тим, що слугуючи своєрідним «стартовим щаблем» для розвитку своїх вихованців, він має прагнути до того, щоб його учні досягли значно вищих результатів, ніж свого часу***

досягнув особисто він. Без збереження цієї умови унеможлиблюється сама наявність подальшого прогресу суспільства.

Та при безумовній значимості, важливості особистості педагога у навчально-виховному процесі, В.О. Сухомлинський визначав, що центральне місце тут займає безпосередньо дитина.

Одночасно з цим В.О. Сухомлинський доводив недостатність лише зовнішніх факторів впливу на об'єкт виховання. Успішне вирішення головних завдань навчально-виховного процесу можливе лише за умови наявності факторів зовнішнього впливу на вихованця (різноманітні дії та заходи педагога тощо), які поєднуються з факторами впливу внутрішнього (відповідно, особистими прагненнями та діями дитини). «Справжнє виховання починається там, де є самовиховання» [5, с. 432]. Тобто В.О. Сухомлинський однозначно заявляє про те, що саме у самовихованні полягає успіх самого процесу загального виховання дитячої особистості. І це цілком справедливо, оскільки людина не може досягнути певної мети, не усвідомивши її, не визначивши її для себе. Таким чином, **успіх виховання визначається тим, яку кількість завдань на зразок «я маю цим опанувати», «я маю цього досягти» поставить перед собою вихованець.** Ця ідея, за своєю суттю, є своєрідним вдосконаленням відображенням однієї з головних думок Ж.-Ж. Руссо, висловлених ним у всесвітньо відомому творі «Еміль, або про виховання», що усвідомивши необхідність опанування цього ремесла (*мається на увазі читання – авт.*), Еміль починає з більшим бажанням вивчати премудрості грамоти. Самовиховання, на думку В.О. Сухомлинського, є вже своєрідним наслідком реалізації та поєднання багатьох умов та факторів. Одним з головних таких факторів він вважав самоповагу учня: «Тільки там, де вихованець поважає себе можливе самовиховання. І чим глибше почуття самоповаги, тим більше чутливості до ваших моральних повчань, до ваших напучувань: виховувати себе треба ось так. Там, де нема самоповаги, людина абсолютно глуха до ваших повчань і порад» [2, с. 606]. Але цілком є очевидним, що неможливо виховати в душі дитини самоповагу за допомогою насильства чи диктату.

Та не лише в цьому ми можемо спостерігати прояви ідей вільного виховання у контексті педагогічних ідей В.О. Сухомлинського. Розглядаючи такий аспект методико-

педагогічного процесу, як створення педагогом певного середовища розвитку особистості вихованця, не можна залишити поза увагою той факт, що В.О. Сухомлинський, як дійсно видатний педагог-практик, добре знав дитячу психологію і вмів використовувати ці знання під час особистої навчально-виховної роботи зі своїми вихованцями. Саме тому він наголошував, що під час здійснення методико-педагогічного процесу необхідна не тільки співпраця педагога з вихованцями, але й організація тісних взаємостосунків між дітьми різного віку. «... Індивідуальні здібності дітей розвиваються найкраще в умовах постійного тісного спілкування учнів різного віку в процесі творчої співпраці» [5, с. 131]. Стосовно останнього твердження В.О. Сухомлинського, то, напевне, не лише фахівці-педагоги, але й значна кількість батьків звернула увагу на тут обставину, що саме під час спілкування одних дітей з іншими, вони надзвичайно швидко і якісно засвоюють нові знання, уміння, навички. При цьому все це відбувається без будь-якого примусу, що лише черговий раз підтверджує недоцільність насильницьких, авторитарних методів у роботі з дітьми.

Як бачимо, саме створення сприятливих умов для навчально-виховного процесу, а не безпосередній тиск на вихованця, визначається В.О. Сухомлинським головним пріоритетом усього педагогічного процесу. Вихователь немовби «прокопує русло» для «ріки розвитку» дитячої особистості, а не безвільно спостерігає за її «течією», і тим більше не «гатить її греблею».

Зазначена обставина є вже не лише умовою організації, але й одним з компонентів безпосереднього втілення принципів навчання та виховання, які ми можемо спостерігати у педагогічній спадщині В.О. Сухомлинського.

Процес реалізації основних методико-педагогічних ідей В.О. Сухомлинського зорієнтує педагогів до певних результатів та висновків, які в черговий раз підтвердять ідеологічну спорідненість його поглядів та основних принципів ідей вільного виховання. Зокрема, подібно до того, як Ж.-Ж. Руссо ставив свого Еміля перед необхідністю переборювати певні труднощі, шукати оптимальні рішення з метою виходу з тієї чи іншої проблемної ситуації, так і В.О. Сухомлинський застерігав вихователів від надмірної оптимізації та полегшення умов повсякденної навчально-виховної

діяльності вихованців. Василь Олександрович підкреслював, що, лише переборовши себе і певні зовнішні фактори, вихованець має досягти своєї мети [2, с. 651]. При цьому він застерігав не тільки від лінощів фізичних, але й від лінощів інтелектуальних: «Змусити добувати знання – значить запобігти інертності думки» [2, с. 653]. Саме подолання труднощів В.О. Сухомлинський вважає тим природним засобом, який, у результаті розумного застосування, породжує у вихованця необхідні знання, уміння та навички для цілком успішного функціонування в подальшому реальному житті. Зайва опіка з боку вихователів лише шкодить цілісності, повноцінності та імовірності позитивного розвитку педагогічного процесу. Подолання труднощів, у розумінні видатного педагога, є процесом повсякденним і цілеспрямованим. Присутність цього моменту є обов'язковою навіть з тієї причини, що постійне переборювання труднощів (але за наявності переважання зримого результату, і в значній мірі позитивного) породжує саме бажання з боку вихованця оволодівати все новими і новими знаннями: «бажання вчитися не є такою якістю, яка залежить від якихось природних особливостей учня, а виховується в повсякденній праці, в подоланні труднощів» [5, с. 10]. Як бачимо, Василь Олександрович не намагається зайве ідеалізувати дитину. Він чудово розуміє, що бажання вчитися є лише наслідком продуманого, цілеспрямованого і постійного впливу на вихованця з боку вихователя. Мета цього процесу – досягнення вихованцем певного рівня інтелектуального, психологічного та фізичного розвитку.

В.О. Сухомлинський наголошує на тому, що як рівень навченості, так і шляхи його досягнення мають бути чітко індивідуалізовані і присутність стандартизації і шаблону є недопустимою [2, с. 437]. Подібна відмова від бездумної «зрівнялівки» і побудова всього навчально-виховного процесу на індивідуалізмі кожного вихованця є черговим втіленням ідеї вільного виховання, її невід'ємною складовою. Власне кажучи, **вільне виховання починається тоді, коли система виховання пристосовується під вихованця, а не вихованця «вганяють» у рамки виховної системи.**

Указуючи на те, що розвиток індивідуальних здібностей вихованців є надзвичайно жвавим і рухливим процесом [5, с. 134], В.О. Сухомлинський вимагав від педагога зберігати в цьому процесі цілеспрямованість

у поєднанні з розумною різноплановістю, що забезпечило б спрямування розумового розвитку дитини в тому руслі, яке б найбільше відповідало її природним нахилам [2, с. 514]. Подібна «відкоригована» програма розвитку повинна застосовуватися до всіх без винятку вихованців, особливо ж до тих, які не мають яскраво виражених задатків [5, с. 135]. Можна констатувати той факт, що індивідуалізація методико-педагогічного процесу в педагогічній системі В.О. Сухомлинського ґрунтується безпосередньо на ідеї вільного виховання. Саме подібна «вільноідейна» індивідуалізація є причиною того, що вихованець-учень через самоусвідомлення необхідності подальшого розвитку особистих якостей (як інтелектуальних, так і фізичних) неминуче досягне певних успіхів у своїх заняттях, а отже, і якісно нового рівня особистого інтелектуального та фізичного розвитку. Саме «уроки, на яких кожен учень пізнає індивідуальну, особисту радість успіху, не вимотують учителя: він не знає напруженого очікування неприємності, йому не треба стежити за тими меткими, неспокійними дітьми, які знічев'я час від часу «частують» учителя витівками – їх енергія спрямовується на таких уроках у потрібне русло» [2, с. 439]. Повне і повноцінне втілення ідей вільного виховання (*а саме так, на думку авторів цієї публікації, можна охарактеризувати наведену вище цитату В.О. Сухомлинського – авт.*) спричинить оптимізацію педагогічної діяльності вчителя. І надалі все, що вимагається від педагога, це постійно підтримувати подібний стан активізації внутрішнього і зовнішнього волевиявлення його вихованців.

Досягнення повноцінної реалізації подібного завдання, тобто втілення в життя основних принципів вільного виховання, має відбуватися природно, ненав'язливо. У протилежному випадку може виникнути парадоксальна ситуація, коли вихователь за допомогою сили примушуватиме свого вихованця до вільного волевиявлення. Будь-яка штучність і фальш з боку педагога буде неминуче відкинута дитиною з її психологічною надчутливістю, а в гіршому випадку може призвести до конфлікту між вихователем та вихованцем. «У керівництві процесом самовиховання найголовніша складність, від якої хотілося б застерегти молодих учителів і керівників шкіл, – це навмисність, штучність впливу» [5, с. 237].

Таким чином, В.О. Сухомлинський схиляє нас до думки про природність навчання та виховання. Природність породжує у дитячій свідомості відчуття легкості і бажання просуватися вперед. Просуватися наполегливо і впевнено. «Не можна ламати природу дитинства» [2, с. 496]. Якщо ж дотримуватися цієї ідеї Василя Олександровича, то ми неминуче постаємо перед індивідуальністю інтелектуального, психологічного, емоційного, фізичного розвитку. (Іншого шляху, за умови виявлення та розвитку природних уподобань кожної дитини, бути не може.) Тобто кожен учень має право рухатися своїм шляхом розвитку, який є для нього найбільш сприятливим, найбільш приємним. Є висока імовірність того, що інтуїтивно учень обере єдиний правильний для себе шлях. При визнанні педагогом за учнем подібного права, він не диктує вихованцю способи та методи навчання, а лише пропонує йому весь багатий спектр цих способів та методів. Відповідно, *виникає така ситуація, коли не лише педагог, але й сам вихованець стає співавтором, одним з творців-організаторів навчально-виховного процесу. І як тільки відбувається усвідомлення вихованцем свого співавторства і своєї співучасті у цьому процесі, розпочинається повноцінне і цілеспрямоване самовиховання.*

Тож проаналізувавши навіть окремі аспекти педагогічних ідей В.О. Сухомлинського, ми можемо зробити висновок, що вони не просто увібрали в себе певні компоненти ідеї вільного виховання, вони є по-справжньому потужним і якісним удосконаленням цієї педагогічної методики. Василь Олександрович закликав і спрямовував педагогів не лише до втілення та унаочнення зовнішніх ознак свободи, головним завданням усієї педагогічної діяльності та діяльності усіх своїх послідовників він визначав народження у вихованця почуття внутрішньої свободи. Свободи, яка ґрунтується на почутті особистої гідності і самоповаги та не допускає негативних проявів з боку особистості до інших членів суспільства. Внутрішня свобода породжується уже тим, що В.О. Сухомлинський надає

дитині можливості вільного вибору моделі поведінки та засобів навчання та самореалізації. При цьому він здійснює педагогічний вплив не безпосередньо на вихованця, а на середовище, яке його оточує (інтелектуальне, емоційне, естетичне тощо). І саме в цьому і міститься сама основа ідеї вільного виховання. Відсутність будь-якого насильства (**насильства, а не впливу!!!!**) на особистість вихованця обумовлює її повноцінний і всебічний розвиток.

Провідним принципом втілення самого задуму навчально-виховної діяльності стає тісна співпраця вихователя та вихованця, їхня постійна взаємодія та повна взаємодовіра один до одного. Довіру, а не диктат ставить Василь Олександрович в основу навчально-виховного процесу. Ніяких ознак насильства. «Ламаючи дитячу довіру до вас, ви штовхаєте дитину на те, що вона починає захищатися непокірністю, умисним непослухом, прагненням зробити все наперекір вашим вимогам. Пам'ятайте, що все це з'являється там, де дитяче довір'я до вас дало тріщину» [2, с. 641].

Розуміння природи вихованця, його потреб і прагнень, всебічне розкриття його природних здібностей та нахилів, постійне стимулювання до нових успіхів, вироблення стійких навичок та умінь до самостійної діяльності і самомотивації – це і є повноцінна реалізація в педагогіці принципів ідеї вільного виховання.

І саме до цієї мети прагнув Василь Олександрович Сухомлинський, спрямовуючи на її досягнення як особисту педагогічну діяльність, так і діяльність своїх колег та послідовників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: в 5-ти т. К.: Радянська школа, 1976. Т. 1.
2. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: в 5-ти т. К.: Радянська школа, 1976. Т. 2.
3. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: в 5 т. К.: Радянська школа, 1977. Т. 3.
4. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: в 5-ти т. К.: Радянська школа, 1977. Т. 4.
5. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: в 5-ти т. К. : Радянська школа, 1977. Т. 5.